

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13733903>

ADABIYOTSHUNOSLIKDA JANR TUSHUNCHASI VA KICHIK NASRIY JANRLAR TALQINI

Majidova Muhayyo Sirojiddinovna

O‘zDJTU, Nemis tili amaliy fanlar kafedrası katta o‘qituvchisi

***Annotatsiya:** Maqolada matn va uning turlari, adabiy janrlar, jumladan kichik janrlar sarasiga kiruvchi, shvetsar yozuvchisi Peter Biksel qalamiga mansub, kolumne va kichik hikoyalarning shakl, mazmuni va vazifasiga ko‘ra farqlanishi, janr tushunchasi, turlari, adabiyotshunoslikda uning o‘rganilishini yoritishdan iboratdir.*

***Kalit so‘zlar:** matn, badiiy matn, farqlanmoq, shakl, mazmun, vazifa, qo‘llamoq, badiiy tahlil, janr, kichik hikoya.*

***Abstract:** In the Artikel is to distinguish the text and its types, literary genres, including sub-genres, columns and short stories written by the Swiss writer Peter Biksel according to their form, content and function, the concept of genre, its types, and its study in literary studies.*

***Key words:** text, artistic text, differentiation, form, content, task, application, artistic analysis, genre, short story.*

KIRISH

Mamlakatimizda so‘nggi yillarda davlatimiz siyosati fanning barcha sohalarida islohotlarni rivojlantirish va takomillashtirishga qaratilganligi sababli, adabiyotshunoslikda ham zamonaviy adabiy rivojlanish konsepsiyasi faol shakllantirilmoqda. Ababiyot va adabiy matn hamda asarlar xalqimizning tarixi, madaniyati, yashash tarzi, san’ati, qolaversa ma’rifat va ta’lim-tarbiyasini ko‘rsatib

beradi, shuning uchun ham “Adabiyot - millat ko‘zgusi” deb, bejizga aytilmagan. Avvalambor, oxirgi paytlarda bu sohadagi izlanishlar va tadqiqotlarga e’tibor yanada kuchaytirilishi, tarjima san’ati orqali o‘zbek tilidagi asarlarni xorijiy tillarga yoki shu tillardagi asarlarni o‘zbek tiliga o‘girib, o‘zbek adabiyotini butun dunyoga tanitishga bo‘lgan harakatlar tahsinga loyiqdir. Ushbu maqolamizda ham xorij adabiyotiga bir nazar solib, o‘zbek kitobxonlariga matn va abadiy janrlar, hamda xorij adabiyotida salmoqli o‘rin egallagan kichik hokiyalar haqida misollar orqali ma’lumot berishga harakat qildik.

Zamonaviy adabiyotshunoslikda kichik nasriy janrlar haqida to‘xtalishdan oldin, avvalo, janr tushunchasiga ta’rif keltirish lozimdir. Janr atamasi fransuzcha “genre” (tur, jins) so‘zidan olingan bo‘lib, badiiy asarlarning o‘ziga xos kompozitsion qurilishga, badiiy tasvir printsiplari va vositalariga, bayon usullariga, hayotiy qamrov imkoniyatlariga ko‘ra turkumidir [Hotamov, 1979; 104].

Adabiyotshunoslikda janr Aristotelning “Poetika” asarida tasniflangani kabi epos, lirika va drama kabi uch katta guruhga ajratiladi. Aristotel san’at va adabiyotni “tabiatdan nusxa ko‘chirish” deb talqin qiladi va janrlarni o‘zaro uch jihatdan farqlanishini ko‘rsatib o‘tadi: “tasvirlashning turli vositalari bilan, tasvirlash predmeti bilan, rang-barang noo‘xshash usullar bilan” [Aristotel, 1980]. Yevropa adabiyotida ham janr istilohi borasida turlicha yondashuvlar olg‘a suriladi. Nemis adabiyotshunosi Uve Shpyurel ta’rificha, “janr atamasi – nafaqat umumiy ma’no kasb etadi, balki alohida mazmunga egaligi bois ham muammoli hisoblanadi. Janrning uchga bo‘linishi uning eng asosiy xususiyatidir” [Spörl, 2004; 141]. Nemis adabiyotshunoslari Helmut Brakkert va Wolfgang Shtyukrat esa, “janr – xuddi bir necha tashkilotlarni o‘zida birlashtirgan institutdir. Uning tarixi uzoq o‘tmishga borib taqalsa-da, kelajagi hamon mavhumdir. Janr muammosi bilan har bir zamon olimlari shug‘ullansalar-da, u haqidagi aniqlik – janrning trio, ya’ni uchlikdan iborat ekanligi haqidagi xulosadir. Janr – aslida adabiy tur sifatida namoyon bo‘lishi lozim edi, shundagina masala oydinlashardi, biroq u hamonki adabiy shakl ekan, adabiyotshunoslar bu haqida hali uzoq bosh qotirishlariga to‘g‘ri keladi” [Brackert, 2001; 265], deb ta’kidlaydi.

Hegelning aytishicha, janr – “ifoda vositasi”, Gyote esa “she’riyatning tabiiy shakli” deb ataydi. Shlegel jamiki janrlarni yagona “universal poeziya” tarkibiga birlashtirish lozimligini aytadi. B.Sros ham Shlegelni qo‘llab-quvvatlagan holda janr tushunchasini inkor etadi.

TADQIQOT METODLARI

Tadqiqot metodi sifatida qiyosiy-tarixiy va matnning badiiy tahlili usullaridan foydalanildi. Nemis adabiyotida janr so‘zi o‘rnida “Gattung” atamasi ishlatiladi, matnlarning shakl va mazmun jihatidan guruhlarga bo‘linishiga nisbatan tatbiq etiladi. Adabiy janrlarni belgilashda ikki asosiy omil mavjud: birinchisi, normativ tarixiy-falsafiy yoki antropologik printsiplarga asoslansa, ikkinchisi kommunikativ va tarixiy xarakter kasb etib, uning ildizi adabiyot tarixiga borib taqaladi. Masalan, adabiy janrlar kontsepsiyasidan ilhomlanib, mahshur nemis sotsiologi Tomas Lukman hayot olamidagi o‘xshash rasmiy spetsifikatsiyalar haqida o‘ylay boshlaydi va og‘zaki kommunikativ janrlar tushunchasiga duch keldi: “barcha jamiyatlarda ma’noning stilistik birliklari kommunikativ janrlar sifatida obyektivlashtiriladi va ma’no hosil qiluvchi an’analarni shakllantiriladi. Kommunikativ janrlar kontsepsiyasining o‘zi 1960-yillardan beri aloqa etnografiyasida qo‘llanilmoqda - jamiyatda kommunikativ muammolarni hal qilish va a’zolar tomonidan muntazam ravishda amalga oshiriladigan zaif yoki ko‘proq institutsionallashtirilgan kommunikativ naqshlar sifatida tushunish kerak va bu jamiyatda subyektiv ravishda umumiy kundalik voqelikni qurish uchun foydalaniladi [Bergmann, 2015].

Adabiy tur va janrlar masalasida V.G.Belinskiy o‘zining “Poeziyaning turlarga va xillarga bo‘linishi” asarida ham qimmatli fikrlarni olg‘a suradi: “Poeziya ideyaning ma’nosini tashqi ko‘rinishda ifodalaydi va ma’naviy dunyoni butunlay aniq, plastik obrazlarda uyushtiradi. Bunda hamma ichki ma’no tashqi ko‘rinishga chuqur singib ketadi va bu ikki tomon – ichki va tashqi tomonlar – bir-biridan ayrim holda ko‘zga ko‘rinmaydi, ammo bevosita jam holda olganda ular aniq, o‘z qobig‘iga o‘zi burkangan reallikni – voqeani gavdalandiradi. Bunda shoir ko‘zga ko‘rinmaydi; plastik muayyan dunyo o‘z-o‘zidan taraqqiy etadi, shoir esa o‘z-o‘zidan vujudga kelgan hodisaning

go‘yo oddiy bir hikoyachisigina bo‘lib qoladi. Bu – epik poeziyadir” [Belinskiy, 1955; 207].

Tarixga nazar soladigan bo‘lsak, janrning paydo bo‘lishi, u haqidagi nazariyalarni o‘rganuvchi olimlar greklar nazariyasiga amal qiladilar. Mazkur nazariyaga ko‘ra, asarda kim so‘zlovchi ekanligiga asoslanib, janrlar asosan uch guruhga ajratiladi. Birinchisi – hikoya qiluvchi birinchi shaxsda gapirsa, poetik yoki lirik janr, ikkinchisi – hikoyachi o‘zining tilidan va boshqa qahramonlar ham o‘zining tilidan gapiruvchi epik yoki nasriy janr, uchinchisi – barcha dialoglarni qahramonlarning o‘zlari olib boruvchi janr dramadir. Bularni farqlashning asosiy yana bir yo‘li – so‘zlovchining tinglovchiga bo‘lgan munosabatiga e‘tibor qaratishdir [Quchqarova, 2022; 23]. Kitobxon uchun esa janr bu – muayyan voqealarning qulay ifodasi, aynan janr talabi bilan tanlangan ifoda yo‘li sabab biz detektiv hikoyani romantnikadan, lirik she‘rni tragediya yoxud komediyadan farqlaymiz. Shuningdek, biz u orqali kerakli narsa haqida faraz qilamiz va turli voqealarning kuzatuvchisiga aylanamiz. Detektiv hikoya o‘qiyotib, tragediya o‘qiyotganimizdagi voqealar sodir bo‘lishini kutmaymiz.

NATIJALAR

Adabiyotshunoslikda nasriy janrlar tasnifi adabiyotning milliy xususiyatlari, til imkoniyatlariga bog‘liq ravishda turlicha amalga oshirilgan. Kurzgeschichte (kichik hikoyalar) janrining paydo bo‘lishi XIX asrda gazetalar rivoji bilan chambarchas bog‘liqdir. Amerikalik yozuvchilar uchun kitob bozoridan ko‘ra gazetalar sahifasida o‘z asarlari bilan chiqishlari muhimroq bo‘lgan, sababi bu holat mashhurlik uchun qo‘yilgan dadil qadamlar hisoblangan. Mazkur janr dastavval “short story” nomi bilan ingliz va Amerika adabiyotida uchray boshlagan. Edgar Allan Po (Edgar Allan Poe), Shervud Anderson, (Sherwood Anderson), Frensis Skott Fitsjerald (Francis Scott Fitzgerald), Ernest Xeminguey (Ernest Hemingway), O.Genri (O.Henry), Uilyam Folkner (William Faulkner), Sinkler Levis (Sinclair Lewis), Henri Slesar (Henry Slesar) kabi ijodkorlar tomonidan dastlabki kichik hikoyalar yozildi. Nemis tilidagi ilk kichik hikoyalar 1900-yillarda paydo bo‘ldi. Bu janrda dastlab ijod qilgan adiblar

ekspressionizm oqimi vakillari Alfred Dyublin va Robert Muzil bo‘lgan [Quchqarova, 2022].

Nemis adabiyotida kichik hikoyalar 1945-yildan keyingi „Kahlschlag“ (Reinigung der Sprache - “tilni tozalash” ma’nosida, Germaniyadagi ikkinchi jahon urushidan keyin to 1950-yillargacha davom etgan adabiy oqim. Trümmerliteratur deb ham yuritilgan) oqimining ta’sirida vujudga keldi. Nemis ijodkorlari amerikalik yozuvchilarga qaraganda mazkur janrga o‘zgacha tus berishdi. Ular kichik hikoyalar tilining sodda va ravon, har qanday jimjimador qochiriqlarsiz, g‘oyaviy qarashlarsiz bo‘lishiga zamin hozirladilar. Yangi janrda “Gruppe 47” (Gruppe 47 – nemis adibi Xans Verner Rixter tomonidan nemiszabon mualliflarni birlashtirish uchun tashkil qilingan uyushma. 1947-1967 yillarda faoliyat olib borgan) vakillari samarali ijod qilganlar, ulardan Haynrix Byoll, Ingeborg Baxmann, Martin Valtser, Gunter Grass, Peter Biksel kabi mashhur adiblar shular jumlasidandir.

Mazkur janrga bir necha jihatdan qat’iy talablar qo‘yilgan:

Shakliga ko‘ra: o‘ta ixchamlik; poyezdda — temiryo‘lning bir bekatlik masofasida o‘qib tugallanish; besh sahifadan oshmaslik.

Mazmuniga ko‘ra: biror voqeadan parcha; voqealar bitta joyda kechishi; qahramonlar bir yoki ikki nafar bo‘lishi; hayotiy voqealar tabiiy holatda tilga olinishi; bosh qahramon “taqdir sinov”larini, muammoli holatni boshdan kechirishi, qo‘rquv, shok holatida bo‘lishi mumkin; bosh qahramon xarakterida o‘ta ikkilanish ustunlik qilishi mumkin; asar voqealari kundalik hayotdan olinadi; qahramonlar faqat ko‘rsatiladi, xarakter jihatdan shakllantirilmaydi; asarning kirish, sharh hamda yakuniy fikri berilmaydi; hikoyachi neytral bo‘ladi. Voqelik yechimiga ko‘ra: voqeaga to‘g‘ridan-to‘g‘ri yondashish, ko‘pincha hikoya qahramonlari uchun shaxssiz olmosh qo‘llaniladi; to‘satdan ro‘y bergan voqelik; muammoli vaziyatga sharh va yechim berilmaydi, hikoyachi tomonidan voqeaga aniqlik kiritilmaydi; kitobxonada biroz tushkun kayfiyat tug‘dirsa-da, muammoli vaziyatdan chiqib ketishni uning o‘ziga qoldiradi; voqea haqida kitobxon uzoq o‘ylab yurishini ta’minlaydi.

Tuzilishiga ko'ra: hikoyachi(roviiy)ning o'rni qat'iy; mustahkam syujet; kulminatsion nuqta va voqea yakunining birga kelishi.

Qahramonlar tanlashga ko'ra: voqea markazida oddiy inson turadi; ko'pincha qahramonlar bir yoki ikki kishidan iborat bo'ladi; qahramonlar faqat tasvirlanadi, xarakter jihatdan shakllantirilmaydi.

Til nuqtai nazaridan: asosan sodda, xalqchil bo'lishi lozim.

Paul Goetchning ta'rificha, kichik hikoyalarning miqdori eng kami 500 - 2000 va eng ko'pi bilan 15000 - 30000 dan so'zdan iborat bo'lishi kerakligiga qaramasdan, ushbu janrning hajmi haqida hech qanday aniq ma'lumotlar qayd qilinmagan. U kichik hikoyalarni tasnifini quyidagicha ifodalaydi [Goetsch, 1972]:

- a) Tuzilishi jihatidan: ba'zan voqea-hodisalarning ochiq yoritilishining cheklanishi, qahramonlar sonini cheklanishi, voqea sodir bo'layotgan joyning tasviridan qochish, stilistik uslubni kamligi va ko'proq so'zlashuv tilida bayon etilishi.
- b) Mazmuniga ko'ra: bir qarashda noodatiy, g'ayritabiiy ko'rinsada, boshqa tomondan voqealar qahramonlarning hayotidagi kechinmalar, yolg'izlik, qo'rquv, chorasizlik kabi holatlar tasvirlanadi [Goetsch, 1978; 34].

Nemis adabiyotida kichik hikoya janridagi asarlari bilan mashhur ijodkor Zigfrid Lens ta'biricha, "Kichik hikoyalar taom to'ldirilgan likopcha misoli, uning mazasini tatib ko'rish – kitobxonning ishidir" [Reiter, 1982; 560]. Adabiyotshunos Lyudvig Roner esa, kichik hikoyalarda voqelik go'yo ko'z ochib yumguningizcha sodir bo'lishi bilan xarakterli ekanligini ta'kidlaydi [Rohner, 1973; 56].

MUNOZARA

Shvetsariya zamonaviy adabiyotida XX asrga kelib kichik nasriy janrlar taraqqiyoti yanada ommalashdi. Xususan, Frans Holer, Peter Biksel, Oygen Gomringer, Seven Vechli kabi adiblar o'z ijodi orqali mazkur janrlar rivojiga hissa qo'shishdi [Quchqarova, 2022; 38].

Keyingi yillardagi Yevropa adabiyotidagi asarlar yangi ohanglar, ifoda tarzi esa yangi usullar bilan boyib bormoqda. Ifodaning qabariqligi, tasvirning serqatlamligi, mazmun, ruhiy holat manzaralarining rang-barangligi bilan, insonni badiiy tadqiq

etishga badiiy usullarning o‘z o‘rnini bo‘shatib borayotgani bilan alohidalik kasb etadi. Qahramon xayoloti va kechinmalaridagi jarayonlarni tasvir obyektiga aylantirish, reallashtirish, uni yanada to‘laroq ilg‘ashga intilishi bilan o‘ziga xosdir. XX asr oxiri va XXI asr boshlari Shvetsariya adabiyoti kichik janrlarning nechog‘li ahamiyatli ekanini ko‘rsatdi. Xususan, Peter Biksel – mashhur shvetsar nosiri va kolumnisti hisoblanadi va u bugunga qadar 7 ta kichik hikoyalar, 11 ta turkum hikoyalar to‘plami muallifidir. Ilk kichik hikoyalari 1964-yilda “Blum xonim Milxman bilan tanishmoq istagida” (“Eigentlich möchte Frau Blum den Milchmann kennenlernen” [Bichsel, 1964] sarlavhasi bilan o‘zida 21 ta kichik hikoyalarni qamrab olgan to‘plami nashrdan chiqdi. Bolalarga mo‘ljallangan mazkur to‘plam biroz yumoristik syujetga ega bo‘lib, uning davomi sifatida adib 1969-yilda “Bolalar hikoyalari” (“Kindergeschichten”) deb nomlangan 7 ta kichik hikoyalarni o‘z ichiga olgan to‘plamni chop ettirdi [Bichsel, 1964]. Adabiyotshunos olim Herbert Hovenning ta’kidlashicha, Peter Biksel – hajman kichik, biroq mazmunan teran hikoyalar muallifidir [Hoven, 1984; 98]. Peter Biksel zamonaviy nemis adabiyotining vakili bo‘lib, u mashhur shvetsar yozuvchisi hamda jurnalistidir. U gazetalarda qisqa lirik hikoyalari bilan tanila boshlagan. Biroq 1970-1980 yillardagi suxandonlik faoliyati uning ijodini chetga chiqarib qo‘yishga majbur qiladi. Ammo yangi tanilayotgan yozuvchilar aynan Bikselning usulida ijod qilishni boshlaganligi kichik nasriy janrlarning Shvetsariya adabiyotida alohida o‘ringa ega bo‘lib borayotganligini ko‘rsatuvchi omillardan bo‘ldi.

Peter Biksel shvetsar adabiyotida qisqa hikoyalar janrini yangi darajaga olib chiqa oldi. Uning turli yoshdagi qatlamga munosib juda ko‘plab asarlari mavjud. Uning ijod namunalarida dolzarb siyosiy mavzular hamda hayotiy ko‘rinishlarning tasviri bilan kitobxon diqqatini tortadi. Uning asarlari hayotiylikka asoslanganligi uchun, xalqona ruhga ega ekanligi bilan o‘z o‘quvchilariga ega. Kitobxon o‘qish jarayonida o‘ziga tanish bo‘lgan manzaralarga duch keladi. Hayotning har bir javhasida uchrab turadigan holatlarning guvohi bo‘ladi. Bu esa kitobxonni adib asarlariga yanada bog‘laydi. Peter Biksel ijodi faqat o‘z yurtdoshlarini emas, o‘zga millat vakillarini ham bee’tibor qoldirmaydi. Shu sababli ham uning asarlarining bir necha tillardagi tarjimalari

mavjud. Bu esa adibning ijodiga qiziqish ortayotganligidan dalolatdir. Uning asarlaridagi qahramonlar asosan oddiy xalq vakillari. Kitobxon uni o'qiyotganda o'z yaqinini ko'rgandek his qiladi. Chunki barcha uchun umumiy bo'lgan holatlar ko'p uchraydi. Ko'rinishidan e'tiborga molik bo'lmagan bir voqea tarzida ko'rinsa ham, lekin yozuvchining mahorati bilan u kitobxon nazarida qiziq bir asar tusini oladi. Hajman kichik bo'lgan nasriy asarlarda, hamma uchun qiziqarli bo'la oladigan voqealarni aks ettiradi. Badiiy so'z san'atkori Peter Bikselning ijodini o'rgana turib, uning asosiy yo'nalishlaridan biri reallikka yondashuvdir, ya'ni hayotiylikka asoslangan ijod qirrasini alohida e'tiborimizni tortadi [Quchqarova, 2022; 36]. Buning isboti sifatida uning qalamiga mansub "Qiz" (Tocher) kichik hikoyasini ko'rib chiqamiz. Ushbu hikoya muallifning 1964-yilda 21 ta kichik hikoyalarini o'zida jamlagan "Blum xonim Milxman bilan uchrashish istagida" deb nomlangan hikoyalar to'plamida chop ettirilgan.

Asarda har oqshom shaharda ishlaydigan qizini kechki ovqat vaqtida stol atrofida kutayotgan ota-ona tasvirlangan. Biksel so'zsiz suhbatlar va ota-onalarning o'y-fikrlari orqali ular farzandini shaharda katta odam bo'lib ishlashini tasavvur qilishlari va shu bilan birga uni yo'qotishdan qo'rqishlarini ko'rsatadi. Ota-ona va farzand o'rtasidagi ikki tomonlama masofa kichik tavsilotlarda ishlab chiqilgan. Ular qizining ishxona va shahardagi hayotini tasavvur qilishga behuda urinishadi. Hikoyada kuni bo'yi qizining shahardan kelishini kutib turgan ota-ona, qizi bilan gaplashish istagida unga savollar berishadi, lekin afsuski qiz barchasiga qisqa javob berish bilan kifoyalanadi. Asarning asosiy motivi, bugungi kunda yosh avlod hayotidagi o'zgarishlar tufayli ota-ona va farzand o'rtasidagi bo'shliq kengayishini ko'rsatishdir [Bichsel, 1993, 56].

Asar kichik hikoya uslubiga xos ravishda to'g'ridan-to'g'ri voqea bilan boshlanib, yakuni ochiq qoldirilgan. Yozuvchi bu orqali o'quvchini o'ylashga va firklarlashga chorlaydi hamda voqealar rivojini o'quvchining ixtiyorida qoldiradi.

XULOSA

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy adabiyotshunoslikda kichik nasriy janrlar o'ziga xos evolyutsion bosqichni bosib o'tganligini kuzatishimiz mumkin. Xususan,

zamonaviy o‘zbek adabiyotida XX asr o‘rtalarida bo‘lgani kabi kichik nasriy janr turlaridan bo‘lgan novella o‘rnini to‘lig‘icha hikoya va qisqa hikoya (drabl)lar egallagan bo‘lsa, Yevropaning nemis tili adabiyot muhitida „Kurzgeschichte“ (kichik hikoyalar) janri ustuvorlik qila boshladi. Kichik nasriy janrlarning taraqqiy etishi, yozuvchilarning o‘ziga xos uslubining shakllanishi, badiiy ifodaning soddalashuviga xizmat qilmoqda. Mazkur janrlarda yaratilgan asarlar endilikda mavzu ko‘lami va mohiyatning yoritilish uslubiga ko‘ra butunlay noan‘naviylik kasb etmoqdaki, ularni alohida tadqiq etishga adabiyotshunoslar tomonidan katta e’tibor qaratilmoqda. Jumladan, Peter Biksel ijodiga nazar tashlar ekanmiz, uning asarlari yaratilishiga o‘z davridagi ijtimoiy muhit ta’sirini inkor eta olmaymiz.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Hotamov N., Sarimsoqov B. Adabiyotshunoslik terminlarining Ruscha-o‘zbekcha izohli lug‘ati (The current schedule of events in Ruscha-o‘zbek is). O‘qituvchi, 1979. 104.
2. Majidova M. Matn turlari va kolumne matn turining uslubi, shakli va mazmuni.[Text and genre column, its stile and form]. “Markaziy osiyoda nemis tili o‘qitishning dolzarb masalalari” mavzusidagi xalqaro ilmiy-amaliy anjuman to‘plami, Toshkent, 2023c, 130-132.
3. Spörl U. Basislexikon Literaturwissenschaft (Basic lexicon of literary studies) 2. Auflage. Verlag Schöningh, Paderborn, 2004. 141.
4. Quchqarova X.Sh. Frants Xoler ijodida kichik janrlar poetikasi, [Frants Xoler wrote his first poem]. Ilmiy ish dissertatsiyasi, 2022, 23.